

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

БРОЈ
12
књига 1

Пале,
2010

МЕЂУОДНОС РЕФЛЕКСИВНЕ ПАСИВНЕ И ОБЕЗЛИЧЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ**

За савремени српски језик, као и за друге словенске језике, карактеристично је да се у њему разликују два основна модела просте реченице: једночлане и двочлане реченице. На почетку овога рада могли бисмо погледати следеће двије реченице: *Изазивају се сећања на јела и вина из раних крајева Француске и Понајвише се говори о кухињи.*

Није тешко уочити да се у њима представљају два основна модела простих реченица у српском језику: двочлане и једночлане реченице. Прва има, дакле, предикат и субјекат, друга у своме саставу не може имати субјекат већ дакако синтаксички субјекат. Оно што их на неки начин повезује јесте ово СЕ, које не припада глаголу и преко кога се оне препознају у својим моделима. Прва је, као што видимо и знамо, рефлексивна пасивна реченица већ друга је безлична, и то такозвана обезличена реченица. Као што се из самог наслова назире, у овом раду ће се поредити ове двије врсте реченица, које припадају различитим моделима, с циљем да се утврди имају ли оне икакавих додирних тачака, на основу чега би се могла објаснити и појава њиховог блиског односа, па и сваковрсног преплитања у тексту.

Како знамо, рефлексивна пасивна реченица представља један тип пасивне реченице, поред оне са трпним придјевом у саставу предиката. За њу је карактеристично, као за сваку пасивну реченицу, да у предикату има обавезно прелазни глагол и да, као двочлана реченица, има синтаксички субјекат. Именска ријеч у тој позицији на семантичком плану је објекат радње, или другим ријечима, под именском ријечи у позицији субјекта исказује се пацијенс. Именском ријечју у позицији субјекта, дакле, и у овим пасивним реченицама не исказује се агенс директно, мада он у вршењу радње / ситуације означене предикатом обавезно учествује¹.

Обезличене реченице се у нашој граматичкој литератури издвајају као посебан тип безличних реченица. Тако поступа већ Михаило Стевановић у својој великој граматичкој, гдје за њих каже да су врло сродне безлич-

* sretotanasic@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру пројекта 148002, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ О пасивној дијатези и начину њеног исказивања у српској синтакси писала је последњих деценија 20. вијека професор Ксенија Милошевић. О исказивању пасива рефлексивним реченицама овом приликом упућујем на њен рад (Милошевић 1972).

ним реченицама *безличне конструкције*, у којим се субјекат не употребљава „не зато што се он не може знати, него што је неодређен или се не жели исказати” (Стевановић 1991, 94). Даље он истиче да ове реченице по свему (мисли на граматички вид њихов) имају одлике безличних реченица (предикат у 3. лицу једнине, немају субјекат). И у актуелној средњошколској граматици Ж. Станојчића и Љ. Поповића ове реченице се издвајају међу безличним у посебну групу. Истиче се да оне према себи увијек имају дво-члану реченицу, па се може говорити да оне настају обезличавањем дво-чланих реченица; оне су „обезличена варијанта субјекатско-предикатских реченица” (отуд их они називају *обезличене реченице* (251). Ту се посебно подвлачи да у вршењу радње исказане предикатом обавезно учествује агенс, али се он формално не исказује у реченици (252). Овај тип једночланих реченица наводи се и у великој граматици Р. Симића и Ј. Јовановић. Већ у првој књизи оне се наводе и уз оно што се о њима зна из Стевановићеве граматике додаје да се због могућности рефлексивизације свих нереклексивних глагола ради о веома продуктивном моделу реченица (Симић и Јовановић 2002: 278). И у синтакси групе аутора Пипер и др. овај модел се наводи, али се посебније не обрађује (Пипер и др. 2005: 64, 604).

После овога што је речено о ова два типа реченица може се поставио питање: пошто се ради о реченицама које спадају у два различита модела \bar{R} пасивна спада у реченице које имају синтаксички субјекат, а обезличена у реченице које немају синтаксички субјекат \bar{R} имају ли оне и шта слично што их на неки начин повезује и како се оне слажу у тексту. На ово питање покушао сам да дам одговор наводећи примјере употребе ових реченица, првенствено из језика српских писаца и штампе.

Што се тиче класа глагола с којим се образују реченице о којим је овдје ријеч, ствари су јасне. Рефлексивне пасивне реченице се образују искључиво са прелазним глаголима у позицији предиката.

[1]

1. А кад *се погледају* сва поља у месечини (Црњански, 47)?
2. ... у свему *се тражио* жељени знак за преокрет набоље (Андрић, 19).
3. ... наредио је да *се поведе* истрага... (Андрић, 95).
4. И иначе *се* та година *могла назвати* срећном ... (Андрић, 329).
5. ... али *се* понекад *може уприличити* дочек понеког Јованче ... (НИН 1. 4. 2010, 39)².
6. У каснијим житијама *помиње се* каменорезац Симплиције (НИН 16. 4. 2009, 31).

Ови примјери су довољни да посвједоче све што је напријед речено о рефлексивној пасивној реченици. Овдје је довољно подсјетити на то да она има синтаксички субјекат, који собом не отјелотворује и агенс.

² Међу примјерима има и таквих који су преузети из штампе после одржања научног скупа на коме је прочитан овај рад.

Слиједи неколико примјера са обезличеним реченицама у којим је редикат исказан непрелазним глаголима.

[2]

1. *Путује се* без обзира на ризик и стање културе... (НИН 18. 12. 2008, 46).

2. *Кад се стане*, ево овде, у мрак, на вратима (Црњански, 47)?

3. *Како да се не посрће* од умора и вртоглаве јурњаве... (Андрић, 273).

4. ...*како да се настави маршовати* кроз замор... (Андрић, 273).

Наведене безличне реченице имају непрелазне глаголе у позицији предиката тако да се с тим глаголима и не могу образovati пасивне реченице. Ипак, ова два модела повезује то што на семантичком плану имају актант агенс; у вршењу предикације једних и других он обавезно учествује. На синтаксичком плану заједничко им је то што су деагентизоване: ни код једних ни код других агенс се не исказује посебном синтаксичком јединицом у реченици.

Треба подсјетити на већ познату чињеницу да се обезличене реченице јављају и са неким прелазним глаголима. У питању су прије свега такозвани факултативно прелазни глаголи (Станојчић и Поповић 2005, 252). Изостављањем објекта код таквих глагола стварају се услови да се са њима образују и обезличене реченице. Тако је у следећим примјерима.

[3]

1. *Градило се*, ко ће да окречи (НИН 11.3. 2010, 32).

2. Као што *се очекивало*, одмах се огласио министар економије (НИН 18.12. 2008, 30).

3. Уочи празника *се куповало* као да ће продавнице бити затворене месец дана (Разг.).

Дакле, постоји у српском језику глаголи који су доступни и једном и другом типу реченица о којима је ријеч у овоме раду. Други прелазни глаголи подобни су образовању обезличених реченица у мјери у којој је могуће неутралисати прелазност у одговарајућим контекстуалним условима.

Може се код неких прелазних глагола умјесто објекта у акузативу прелазност задовољити и објекатском реченицом³, као што је случај у следећим примјерима.

[4]

1. Знало *се од чега је умрла* ... (Црњански, 214).

2. *Жали се што нема француског поврћа* (Андрић, 133).

3. Не може *се* тачно одредити *где је то* (НИН 16. 4.2009, 31).

4. Једино *се* од Србије тражи да призна *туђу државу у својој држави* (НИН 18. 12. 2008, 49).

5. *Шта ће се догодити*, видеће *се* кад тад ... (НИН 18. 12. 2008, 49).

³ О овоме види нпр. у раду (Ивић 1995).

6. Други погођени је НАТО, где *се* жели знати *до које мере је Естонац био упућен у унутрашње ствари алијансе* (НИН 1. 01. 2009, 59).

И са овим глаголима би, дакле, у нешто другачијим синтаксичким околностима могла бити образована рефлексивна пасивна реченица *Ћ* ако би се умјесто објекатске реченице увела именска допуна глаголског значења, која се при режиму пасивне дијатезе *исказује* именском ријечи у номинативу. А то је на синтаксичком плану субјекат. Реченица у примјеру четири би онда изгледала: Једино *се* од Србије *тражи признање* туђе државе у својој држави. На примјеру шест то би изгледало: где *се жели знати упућеност Естонаца*... Тако имамо појаву да кондезација зависне реченице именицом за последицу има и промјену управне реченице *Ћ* она прелази из једночланог модела у двочлани модел.

Има глагола у српском језику који захтијевају ближи или даљи објекат за допуну. Уколико се појави даљи објекат уз њих, онда нема мјеста за ближи. Тако је у следећим примјерима.

[5]

1. О слободи *се сања*.

2. Сат је био закључан у дједов сандук и на њега *се* брзо и *заборавило*... (Њопић 33).

Уколико комуникативни циљ захтијева деагентивизацију, онда се са оваквим глаголима образује један или други тип реченице у зависности од тога хоће ли се исказати ближи или даљи објекат *Ћ* са ближим се образује рефлексивна пасивна реченица, гдје се објекат радње представља номинативом субјекта, са даљим се образује обезличена реченица.

Овдје треба подсјетити на чињеницу да могућност исказивања пацијенса није додијељена искључиво рефлексивној пасивној реченици у овоме пару. Није чест, али је сасвим регуларан случај да се пацијенс исказује и у обезличеној реченици. Ево неколико таквих примјера.

[6]

1. Из ове таме ниједном напору *се не види краја* (Андрић, 25).

2. ...путеви се по Европи морају градити и *не може се* ваљда *водити рачуна* о заосталим народима (Андрић, 77).

3. ... јер је бесмислено хтети отклањати злоупотребе и предрасуде, кад *се нема снаге* ни *могућности* отклонити узроке који су их изазвали и створили (Андрић, 79).

4. Није *се водило рачуна* да је Црна Гора имала крајње стрпљив и одговоран однос... (НИН 4. 02. 2010, 19).

[1. ...из његовог разговора могло се закључити да он не види *краја* ратовања (Андрић 310).

2. ...госпођа Давил стиче прва искуства ... и свему налази *лека* и *помоћи* (Андрић, 127).]

Како се види, и у обезличеним реченицама се може исказати пацијенс средством којим се исказује и у двочлавној реченици при режиму активне дијатезе *Ћ* у оним случајевима кад се он исказује генитивом без

предлога⁴. Међу овдје наведеним примјерима дата су два у угластим заградама гдје се не ради о рефлексивним конструкцијама, већ су у питању двочлане реченице са ближим објектом у генитиву без предлога. Према њима би се такође могле образovati обезличене са сачуваним ближим објектом у реченици.

Већ је било говора о агенсу у вези са рефлексивним пасивним и обезличеним реченицама. У вршењу радње и код једних и код других агенс је обавезан учесник, међутим, заједничко је за ова два типа реченица и то да се он у њима не исказује за то резервисаним граматичким средством.

И не повезује само ова ситуација са агенсом наша два типа реченица. Постоје случајеви кад се о агенсу жели и хоће нешто и конкретније рећи. Како рекох, он се никад директно не исказује, али се на њега може индиректно указивати. О овоме се у извјесним приликама у нашој литератури и говорило кад су посриједи рефлексивне пасивне конструкције. Међутим, није посебно указивано да се на идентичан начин може указивати на агенс и кад се ради о обезличеним реченицама. Следећи примјери илустрју такву ситуацију код обезличених реченица.

[7]

1. Иначе *поверова се*, најпосле, у целом полку да не иду на Турке (Црњански, 92).

2. Очекујући да дођу Францизи, о којима *се говорило* нарочито међу женским светом, многи потрчаше да виде и ове ... (Црњански, 111).

3. У пуку *се прочу* да ће зимовати у Оберпфлацу... (Црњански, 174).

4. За ту цамију *зна се* у народу да је некад, пре доласка Турака, била црква Свете Катарине (Андрић, 286).

5. А у тениским круговима *је почело да се прича* да је улог много већи... (НИН 2. 04. 2009, 49).

6. У таквим приликама *рачунало се* у травничкој чаршији и са маленкостима... (Андрић, 19).

Како видимо, као и кад су посриједи рефлексивне пасивне конструкције, може се, уколико то захтијева комуникативни циљ, указати на агенс и у обезличеним реченицама. Или другим ријечима, између рефлексивних пасивних и обезличених реченица нема никакве разлике у погледу идентификације агенса.

Иако ова два типа реченица припадају различитим моделима просте реченице, међу њима има подоста и подударности. Ово има за последицу да су ове реченице подобне да заједно учествују у представљању неке јединствене ситуације, тј. да заједно граде такву ситуацију. Оне се поја-

⁴ О оваквим реченицама нешто више види у раду (Танасић 2004) и тамо наведену литературу.

вљују у блоковима смјењујући се међусобно. Тако је у следећим примјерима.

[8]

1. Смрт госпоже Дафине и њен живот беху у том насељу, при крају лета, свакодневни разговор.

Знало се од чега је умрла и то *се сматрало* као казна за Исаковичеве грехе и обести. *Чуло се* да је цео сребробогати Земун похрлио да је види на мртвачком одру, толико је то била лепа госпожа и толико је имала, и мртва, на себи скупоцених хаљина и накита. *Плакало се*, тако, у даљину, уздишући што је погреб мртваца тако далеко, да *се не може доћи* до њега. *Знало се* да ће чак из Турске прелазити да виде даћу, у кући Аранђела Исаковича (Црњански, 214).

2. А кад *се погледа* овако у ноћ? Кад *се стане*, ево овде, у мрак, на вратима? Кад *се погледају* сва поља у месечини? Сва она брда у даљини... град, кровови... тамо облаци сазвежђа ... то небо пуно светлости? Кад *се* пред свим тим *ућути*? (Црњански, 47).

3. У таквим приликама *рачунало се* у травничкој чаршији и са маленкостима и у свему *се тражио* жељени знак за преокрет боље (Андрић, 19).

4. За вечером, разговор тече о свагдашњим стварима и догађајима, у њему учествује и госпођа Давил својим кратким и стварним примедбама. Понајвише *се говори* о кухињи, *изазивају се* сећања на јела и вина разних крајева Француске, *чине се* поређења са турским начином исхране, *жали се* што нема француског поврћа, француских вина и зачина. Неколико минута после осам сати госпођа Давил зевне кратко и пригушено. То је знак да се трпеза диже и убрзо затим госпођа се повлачи и одлази у собу код деце. (Андрић, 133).

5. Како да *се не посрће* од умора и вртоглаве јурњаве која траје годинама, а како да *се баци све и напусти* даљи напор и труд? како да *се види* јасно и разумно ма шта у општој и непрестаној трци и пометњи, а како да *се настави маршовати* кроз замор... (Андрић, 273).

Наведени примјери добро илуструју начине на које се ова два типа реченица појављују у језику. Оне се смјењују било самостално, било у склопу сложене реченице. Тако у четвртом примјеру у једној сложеној реченици, без везника, имамо четири просте, и то двије рефлексивне пасивне и двије обезличене; из ње су и издвојене оне с почетка овог рада.

Све што сам помињао као заједничко овим типовима реченица чини их погодним да се у тексту јављају наизменично у представљању неке сложеније ситуације. Посебно треба истаћи сличност у вези са агенсом код ових реченица. Оба типа реченица карактерише појава деагентивизације, што значи да се агенс у њима не исказује посебним граматичким средством. С друге стране, на агенс се указује на идентичан начин код ових типова реченица. Такође, повезује их и чињеница да се и обезличене реченице могу образovati од одређених класа прелазних глагола.

Извори

- Андрић 1981: И. Андрић, *Травничка хроника*, Београд: Нолит.
НИН *ЋНИИИ*, *Недељне информативне новине*, Београд.
Црњански 1973: М. Црњански, *Сеобе*, прва књига, Београд: Нолит.

Литература

- Ивић 1995: М. Ивић, *Исказивање директног објекта у (стандардном) српскохрватском језику*, у књизи: Милка Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд, 113Ѓ136.
- Милошевић 1972: К. Милошевић, *Неки аспекти семантичког односа конструкција: пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику*, *Књижевни језик I/3Ѓ4* (Сарајево), 63Ѓ86.
- Пипер и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић и Б. Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Београд *ЋНови Сад*.
- Симић и Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска Синтакса I. –II*. Београд.
- Станојчић и Поповић 2005: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српскога језика*, десето издање, Београд.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, пето издање, Београд.
- Танасић 2004: С. Танасић, *Безличне реченице с уопштеним агенсом*, *Јужнословенски филолог LX* (Београд), 41Ѓ55.

Срето З. Танасич

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ РЕФЛЕКСИВНЫХ ПАССИВНЫХ И ОБЕЗЛИЧЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Резюме

В настоящей работе автор исследует отношение рефлексивных и обезличенных предложений в современном сербском языке. Анализ показал, что данные два типа предложений связаны идентичной ситуацией по отношению к агенту. При реализации действия, выраженного предикатом, агент в этом обязательно принимает участие, однако в предложении он никогда не выступает в качестве особого грамматического средства. Этот факт, наряду с некоторыми другими общими чертами, является причиной того что данные два типа предложений часто встречаются попеременно при создании определенной ситуации.